
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Aymamí Tomàs, Sarah Clea; Alegre-Agís, Elisa. Xarxes socials i auge reaccionari : quin impacte té en els adolescents?. 2025. (Grau en Sociologia)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/321267>

under the terms of the license

**XARXES SOCIALS I AUGE REACCIONARI
QUIN IMPACTE TÉ EN ELS ADOLESCENTS?**

Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia

Treball de Fi de Grau 2024/2025

Sarah Clea Aymamí Tomàs
Tutora: Elisa Alegre Agís
Grau en Sociologia

ABSTRACT

Aquest treball analitza l'impacte dels discursos d'odi i de l'extrema dreta en adolescents d'entre 14 i 18 anys, mitjançant el paper central que hi juguen les xarxes socials com a canal de difusió. A través d'un enfocament qualitatiu basat en grups focals i entrevistes a monitores d'esplai, s'explora com aquests discursos es presenten sovint en forma d'humor, com es normalitzen entre iguals i com condicionen la construcció identitària i política dels joves. El marc teòric combina aportacions d'Erikson (1963), Bauman (2000), Gramsci (2000), Marcuse (1964) i Fisher (2009), entre d'altres, per entendre la vulnerabilitat juvenil en un context de crisi sistèmica, desafecció política i manca de referents. Els resultats mostren una interiorització acrítica d'ideologies excloents i la necessitat urgent d'intervenció educativa, tant des de l'àmbit formal com informal. El treball conclou que cal reforçar l'educació política, emocional i digital per tal de prevenir l'adhesió a discursos reaccionaris i fomentar una ciutadania crítica i compromesa.

Paraules clau: adolescents, xarxes socials, extrema dreta, discursos d'odi, desafecció política, educació crítica

ABSTRACT

This research analyses the impact of hate speech and far-right ideologies on adolescents aged 14 to 18, focusing on how social media serves as a key platform for their dissemination. Using a qualitative approach based on focus groups and interviews with youth workers in leisure education, the study explores how these discourses are often framed as humour, normalized among peers, and influence young people's identity and political development. The theoretical framework draws on the work of Erikson (1963), Bauman (2000), Gramsci (2000), Marcuse (1964), and Fisher (2009), among others, to understand youth vulnerability in a context marked by systemic crisis, political disaffection, and lack of meaningful role models. Findings reveal an uncritical internalization of exclusionary ideologies and highlight the urgent need for educational action, both formal and informal. The study concludes that reinforcing political, emotional, and digital education is essential to prevent adherence to reactionary discourses and to foster critical, engaged citizenship.

Keywords: teenagers, social media, hate speech, far-right ideology, political disaffection, critical education.

1. ÍNDEX DE CONTINGUTS

2. Introducció.....	2
3. Marc teòric.....	3
1.1. Adolescència i xarxes socials.....	3
1.2. Feixisme, extrema dreta i discursos d'odi.....	4
3.1. Estudis rellevants.....	5
3.2. Altres teories rellevants.....	5
4. Metodologia.....	6
4.1. Objectius i plantejament del problema.....	6
4.1.1. Objectius generals.....	6
4.1.2. Objectius específics.....	7
5. Investigació de camp.....	7
5.1. Resultats preliminars.....	8
6. Conclusions.....	9
7. Bibliografia.....	9

2. Introducció

“El vell món es mor. El nou tarda a aparèixer. I en aquest clarobscur sorgeixen els monstres.”

Antonio Gramsci, Quaderns de la presó (1929-1935)

En els últims anys, els discursos d'extrema dreta han experimentat un creixement significatiu a escala global, especialment a través de les xarxes socials, que han esdevingut un canal privilegiat per a la seva difusió. Aquest fenomen resulta especialment preocupant en el cas dels i les adolescents, un estrat de la població altament exposat i vulnerable a la influència dels continguts digitals (Ebner, 2020; Nagle, 2017). Des de la meua experiència com a monitora de lleure, he pogut observar de prop l'auge reaccionari i la normalització d'aquests discursos entre els i les joves, fet que m'ha despertat la necessitat de comprendre com els afecten, com els reproduïxen, quin és el seu origen i, sobretot, quines estratègies es poden desplegar per fer-hi front.

Aquest treball se centra, doncs, en l'anàlisi dels discursos d'odi vinculats a l'extrema dreta que circulen per les xarxes socials, ja que aquestes plataformes constitueixen avui dia el principal mitjà de transmissió d'idees, tant positives com nocives (Costumero & Roldán, citar any). Diverses investigacions estimen que entre el 0,01% i l'1% del contingut de les xarxes convencionals (TikTok, Instagram, X, etc.) pot ser classificat com a discurs d'odi, mentre que en plataformes més marginals com 4chan o Gab¹ aquest percentatge pot ascendir fins al 5-8% (Vidgen et al., 2019). A més, s'ha detectat que entre el 50% i el 80% dels adolescents han estat exposats a aquest tipus de contingut, i prop del 20% han estat víctimes directes d'aquests discursos (Oksanen et al., 2014; Winiewski et al., 2017).

Tot i que aquests discursos es difonen a través de múltiples canals, les xarxes socials juguen un paper fonamental, especialment entre els i les joves, que són els principals consumidors d'aquestes plataformes. Factors com la despolitització juvenil, la crisi del sistema capitalista actual i l'ascens global de l'extrema dreta s'entrellacen i contribueixen a la difusió d'aquests discursos a les xarxes (Camargo, 2024).

Així doncs, una de les hipòtesis d'aquest estudi és que la presència i reproducció d'aquests discursos entre els joves té un origen estructural. L'anàlisi parteix de la base que el context social, polític i econòmic, especialment marcat per la crisi capitalista (Marx, 1852; Lipset, 1960), genera un terreny fèrtil per a la difusió d'ideologies reaccionàries. Aquests discursos d'odi acostumen a dirigir-se contra col·lectius concrets com les persones migrades, les minories ètniques, el col·lectiu LGTBIQ+ i les dones. A través del treball, s'analitzarà com s'ha arribat a aquesta situació, precisament en un moment en què semblava que la societat avançava cap a majors conquestes en drets socials i igualtat.

Per altra banda, en el si d'aquest estudi es proposa analitzar quins perfils de joves són més propensos a la difusió d'aquests discursos, el paper que juga l'educació i l'etapa vital de

¹ 4chan va ser una xarxa social on s'hi penjaven “memes” i altres imatges de manera anònima. El lloc web ha estat lligat a subcultures i al ciberactivisme. Per altra banda, Gab és considerada “la xarxa social de l'extrema dreta per excel·lència”. Amb el mateix format que Twitter (ara anomenat X), aquesta xarxa social permet als usuaris escriure missatges de tot tipus sense censura amb un nombre màxim de caràcters.

l'adolescència. És per això, que es planteja la següent pregunta de recerca: quin impacte tenen els discursos reaccionaris a través de les xarxes socials en adolescents de 14 a 18 anys?

Així doncs, aquest treball pretén aportar una mirada crítica i contextualitzada sobre el fenomen, aprofundint en les causes estructurals que el sustenten i explorant possibles vies de prevenció i intervenció educativa per combatre'n la influència.

3. Marc teòric

Per a la realització d'aquest estudi s'han emprat diferents teories que han permès situar l'objecte d'estudi dins del context acadèmic i científic existent. A continuació es presenten les principals teories i tendències que han abordat aquest tema.

3.1. Adolescència i xarxes socials

Segons l'autor Erik H. Erikson l'adolescència és l'etapa que es comprèn entre els 12 i els 18-20 anys (Erikson, 1963). Es tracta d'un període de definició identitària i de la personalitat davant d'una confusió sobre qui és i quin lloc ocupa al món (Erikson, 1963). El punt clau que assenyalava Erikson (1963) és el fet de que la identitat es construeix en interacció amb l'entorn social (família, amics, cultura, societat...) i posa sobre la taula l'analogia entre les crisis personals i les col·lectives (Feixa, 2020). Tot i que Erikson incorpora factors psicosocials —com la influència de la societat i la cultura—, parteix d'un model desenvolupista inspirat en Freud, en què el desenvolupament personal té una base biològica. Així, encara que l'adolescència s'associa a uns trets biològics comuns propis d'aquesta etapa vital, Erikson considera que són els factors socials i culturals els que modulen principalment com es viu i es resol la formació de la identitat (Erikson 1963). Per altra banda, l'autor aborda la qüestió de l'adolescència i la joventut en relació a una societat en crisi. Erikson exposa com l'estat de crisi social agreuja la crisi d'identitat i tenen més dificultats per trobar referents sòlids com la família o l'educació escolar (Erikson, 1968). A més a més, considera als i les adolescents una gran força de canvi, capaces d'impulsar revolucions socials i com a font de renovació; però també com un motor de conflicte i radicalització (1968).

En segon lloc, les xarxes socials han esdevingut espais centrals per a la socialització del jovent. No només permeten la comunicació i l'expressió personal, sinó que també actuen com a altaveus de valors, discursos i ideologies. La presència constant d'estímul visual i simbòlic contribueix a configurar la manera com els adolescents perceben el món i a si mateixos. És en aquest context on els discursos d'odi poden adquirir una presència significativa. Per entendre per què les xarxes socials són el medi principal pel qual es promouen i reproduïxen els discursos d'odi, s'ha utilitzat un estudi publicat a *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, que proporciona dades empíriques sobre la propagació i l'efecte dels discursos d'odi en el col·lectiu juvenil. Les investigadores han assenyalat que l'entorn digital afavoreix l'expansió del discurs d'odi per diferents motius. Un dels factors clau és l'anonimat que ofereixen les plataformes en línia

(Mondal et al., 2018), el qual redueix les inhibicions dels usuaris i pot portar a expressar-se de manera més agressiva o violenta, com ha exposat Suler (2004) en la seva teoria de la desinhibició online. Així mateix, el caràcter immediat d'Internet propicia accions impulsives, un tret característic dels autors més comuns dels delictes d'odi (Brown, 2018; McDevitt et al., 2002). A més, la facilitat per compartir continguts amb un sol clic –mitjançant funcions com "retuitejar" o "compartir"– potencia la viralització d'aquest tipus de missatges, augmentant la probabilitat que la víctima sigui atacada de manera reiterada (Benigni et al., 2017; Veilleux-Lepage, 2016). Els continguts negatius, com ara els discursos d'odi, tendeixen a circular amb més rapidesa i abast que la informació neutral o positiva. Els estudis de Maarouf et al. (2022) i de Tsugawa i Ohsaki (2015) evidencien que les notícies amb una càrrega negativa tenen més probabilitats de ser compartides i es difonen fins a un 25% més ràpid que altres tipus d'informació. Aquest entorn condiciona el desenvolupament emocional i ideològic del jovent. Feixa (2020) adverteix que la combinació de vulnerabilitat adolescent i precarietat social pot crear un escenari propici per a l'adopció d'ideologies excloents o autoritàries. Davant la manca de perspectives de futur o la sensació de desemparament, molts joves poden trobar en aquests discursos una identitat clara i una resposta senzilla als seus malestars.

La desafecció política i la crisi de representació, en aquest sentit, tenen un paper clau. Herbert Marcuse (1964) va descriure la desafecció política com un fenomen estructural que emergeix en una societat capitalista avançada, on les masses estan sotmeses a una alienació que els impedeix reconèixer les contradiccions internes del sistema (Marcuse, 1964). Per altra banda, l'autor argumenta que el sistema capitalista i les institucions que el sostenen (com els mitjans de comunicació, l'educació i la cultura de consum) han aconseguit fer que les classes subalternes acceptin passivament la seva pròpia opressió, fet que porta a una manca de mobilització política. Aquesta crítica, quan no troba sortida, pot transformar-se en apatia o en rebuig cap a la política institucional. Aquesta manca de sentit polític, combinada amb l'oferta de discursos radicals a les xarxes, pot desembocar en una adhesió passiva a valors reaccionaris.

1.1. Auge reaccionari, extrema dreta i discursos d'odi

Els discursos d'odi no són fenòmens nous, però en el context actual adquireixen una nova centralitat. Tal com defineixen les Nacions Unides (2019), aquests discursos promouen l'hostilitat i el rebuig cap a determinats col·lectius per motius d'identitat, i poden posar en perill la convivència democràtica. En l'era digital, aquests missatges no només es reproduïen amb facilitat, sinó que poden construir-se com a part d'una hegemonia cultural, fent-se passar per "llibertat d'expressió" o "opinió legítima". Per entendre com aquesta hegemonia es construeix, cal recórrer a Antonio Gramsci. Per ell, el poder no es manté només mitjançant la coerció, sinó també a través del consens i la cultura. L'hegemonia cultural implica que una visió del món determinada esdevingui dominant i, per tant, "sentit comú" (Gramsci, 1929). Aquesta idea és especialment rellevant en el context de les xarxes socials, on la repetició de certs discursos, sovint reaccionaris, pot acabar normalitzant-los entre el

jovent. Gramsci també assenyala el concepte de reacció com a resposta a la pèrdua de control per part de les classes dominants. Aquesta reacció pot adoptar formes diverses, entre les quals el feixisme. Per Gramsci i altres pensadors com Traverso (2017), el feixisme no és només un moviment polític, sinó una eina de restauració de l'ordre social capitalista quan aquest es veu amenaçat. En aquest sentit, Traverso parla de “postfeixisme” per referir-se a les formes actuals d'autoritarisme que, sense trencar amb la democràcia formal, promouen discursos d'odi, xenofòbia i exclusió.

Karl Polanyi (1994) reforça aquesta interpretació. Segons ell, el feixisme va sorgir com a resposta a la crisi del sistema capitalista liberal, i fou tolerat per les elits com a mecanisme per garantir l'estabilitat social i econòmica. Marx (1852) ja havia anticipat que, en moments de crisi, la burgesia podia recórrer a formes polítiques autoritàries per mantenir els seus privilegis. Aquestes anàlisis són plenament vigents avui, en un moment en què l'extrema dreta torna a guanyar terreny, sovint amb el suport de sectors de poder.

Aquesta dinàmica es veu reflectida també en les anàlisis contemporànies sobre la crisi del capitalisme. Mark Fisher (2009) parla de “realisme capitalista” per descriure la sensació col·lectiva que no hi ha alternatives al sistema actual. Aquesta percepció contribueix a la desmobilització social i a la recerca de solucions fàcils i identitàries, en comptes de propostes transformadores. Laura Camargo (2024), en aquesta línia, assenyala que l'extrema dreta aprofita la por i la frustració generades pel col·lapse del capitalisme per construir un “enemic intern” i generar cohesió social entorn d'un discurs excloent. Aquest procés culmina en la consolidació d'un espai ideològic hostil a la diferència, especialment en les xarxes socials. L'estudi de Benigni et al. (2017) mostra com els discursos d'odi circulen en xarxes cohesionades i efectives, amb una arquitectura que en reforça la persistència. Maarouf et al. (2022) confirmen que les emocions negatives i polaritzadores tenen més probabilitats de ser compartides, la qual cosa contribueix a crear una atmosfera digital cada cop més tancada i radicalitzada.

En aquest sentit, també resulta útil incorporar la teoria del desarrelament de Zygmunt Bauman (2000), especialment el seu concepte de *modernitat líquida*. Bauman descriu una societat marcada per la inestabilitat i la incertesa, en què les institucions tradicionals que abans oferien seguretat —com ara la família, la religió, el treball estable o la comunitat— es dilueixen o perden centralitat. En aquest context, les identitats individuals esdevenen cada cop més fràgils i mutables, cosa que pot provocar una sensació de desorientació i buit existencial, especialment entre els joves. Aquesta situació de desarrelament afavoreix la cerca d'espais de pertinença que proporcionin una identitat clara i estructurada. Aquí és on els grups d'extrema dreta entren en joc: ofereixen una comunitat aparentment sòlida, basada en valors rígids i excloents, on els individus poden sentir-se part d'un col·lectiu amb fronteres ben definides. Aquestes comunitats actuen com a resposta a la incertesa i ansietat pròpies de la modernitat líquida, i poden esdevenir espais propicis per a la radicalització. Així, la inseguretat provocada per la crisi sistèmica del capitalisme no només té efectes econòmics, sinó també psicosocials, i pot contribuir a reforçar els discursos d'odi com a fals refugi davant el caos.

4. Metodologia

Aquest estudi té com a objectiu principal l'anàlisi de l'impacte dels discursos reaccionaris i d'extrema dreta a les xarxes socials sobre els adolescents d'entre 14 i 18 anys. Aquest treball pretén explorar com aquests discursos influeixen en les seves ideologies, percepcions i actituds, i com les xarxes socials actuen com a plataforma per a la seva difusió. A més a més, s'explora l'origen d'aquests discursos de caire feixista dins del marc conjuntural actual, definint les principals causes d'aquest auge reaccionari i veient quina implicació hi té la desafecció política juvenil.

Per a l'anàlisi de l'impacte dels discursos d'extrema dreta en els adolescents als quals accedeixen a través de les xarxes socials, aquest estudi adopta un enfocament qualitatiu. Aquest se centra a entendre les experiències, percepcions i opinions dels adolescents, així com les monitores de l'esplai, pel que fa als discursos d'extrema dreta a les xarxes socials i la despolitització i desafecció política. S'han realitzat grups focals amb joves d'entre 14 i 18 anys i entrevistes semiestructurades amb les monitores d'un esplai on hi participo com a monitora. Es tracta de l'Esplai Boix, situat al cor de l'Esquerra de l'Eixample i amb 46 anys d'història educant en el lleure. L'Esplai Boix, en el sí del seu Projecte Educatiu de Centre, defineix els seus valors principals com els següents: respecte, empatia, estima i autonomia. L'esplai està format per 6 grups d'infants i joves de 5 a 18 anys, i l'assemblea de monitores està formada per 21 joves d'entre 18 i 23 anys.

D'aquesta manera, darrera dels grups focals hi havia la intenció d'analitzar de manera directa com els discursos d'odi afecten els joves, de quina manera es relacionen amb aquests, quina posició tenen envers les causes socials i la importància que juga l'educació en fenòmens com aquests. És per això que es van escollir dos grups de joves de diferents edats i buscant la paritat de gènere per analitzar les diferents opinions que donaven segons l'edat, el gènere i el barri d'origen.

Per altra banda, les entrevistes es van dissenyar per explorar com perceben les monitores l'impacte dels discursos reaccionaris en els adolescents, les estratègies que utilitzen per sensibilitzar-los i la seva opinió sobre la influència que poden tenir les xarxes socials en la formació d'opinions polítiques; a més a més d'observar si es tracta d'una tendència creixent en els últims anys o si sempre han existit.

Per altra banda, l'objectiu principal dels grups focals ha sigut determinar les seves percepcions sobre els discursos d'extrema dreta i com aquests influeixen en les seves actituds i creences polítiques. Els grups focals permeten explorar de manera dinàmica i interactiva les opinions dels joves, generant discussió entre ells i permetent identificar com es construeixen les seves percepcions col·lectives sobre el tema.

Les entrevistes amb les monitores, igual que els grups focals, es van realitzar de manera presencial i van ser gravades (amb el seu consentiment) per a una posterior transcripció i anàlisi. En el cas de les entrevistes, es centraren en la seva experiència diària treballant i compartint espais amb adolescents i la seva visió sobre el consum de continguts digitals per part d'aquests, així com l'evolució d'aquest tipus de discursos que han anat presenciant al llarg dels anys.

4.1. Objectius i plantejament del problema

A partir de la pregunta inicial de recerca “quin impacte tenen els discursos reaccionaris a través de les xarxes socials en adolescents de 14 a 18 anys?”, es plantegen diferents objectius a resoldre en el sí de l'estudi. Aquests objectius han marcat la línia d'investigació traçada al llarg del treball i han servit de guia per dur a terme tant la recerca bibliogràfica com la part pràctica.

Objectiu general

L'objectiu principal d'aquest treball de final de grau és analitzar i comprendre de manera profunda com els discursos d'extrema dreta i de caràcter reaccionari es difonen a través de les xarxes socials i quin impacte poden tenir en el pensament, les actituds i el comportament dels i les adolescents.

Objectius específics

1. Identificar el paper que juga la despolitització juvenil en el consum de contingut de caire reaccionari.
2. Descriure si hi influencien factors com el nivell socioeconòmic o educatiu, així com identificar un possible biaix de gènere a l'hora de consumir cert contingut.
3. Analitzar les eines de persuasió que s'utilitzen a les xarxes socials..

5. Treball de camp

Per tal de comprendre com els discursos d'extrema dreta i reaccionaris impacten en els i les adolescents a través de les xarxes socials, es va dur a terme un treball de camp amb un enfocament qualitatiu. Aquesta es va centrar tant en la percepció dels mateixos joves com en l'experiència de les educadores que treballen directament amb aquest col·lectiu en contextos de lleure educatiu.

- Participants:

Les participants del treball de camp van ser: 12 adolescents d'entre 14 i 18 anys, organitzats en dos grups focals de 6 participants cadascun, formats per joves que participen regularment a l'esplai on col·laboro com a monitora. Es va garantir la diversitat de gènere i d'origen, buscant una representació el més àmplia possible dins del context disponible.

A més a més, 4 monitores de diferents esplais, amb edats compreses entre els 20 i els 25 anys, amb diferents nivells d'experiència i formació en l'àmbit educatiu i social. A elles se les va entrevistar de manera individual mitjançant entrevistes semiestructurades.

PERFILS DELS GRUPS FOCALS				
	Edat	Barri de procedència	Gènere	Grup focal
Jove 1 (Ona)	14	Gràcia	Dona	1
Jove 2 (Lucia)	14	Esquerra de l'Eixample	Dona	1
Jove 3 (Matías)	15	Les Corts	Home	1
Jove 4 (Pau)	15	Sants - Montjuïc	Home	1
Jove 5 (Martí)	16	Esquerra de l'Eixample	Home	1
Jove 6 (Claudia)	17	Esquerra de l'Eixample	Dona	2
Jove 7 (Pol)	17	Esquerra de l'Eixample	Home	2
Jove 8 (Rut)	17	Esquerra de l'Eixample	Dona	2
Jove 9 (Daniela)	18	Sant Feliu de Llobregat	Dona	2

Taula 1 de Perfils de joves Grups Focals

PERFILS DE LES ENTREVISTES				
	Edat	Barri de Procedència	Gènere	Anys a l'esplai
Monitora 1 (Paula)	22	Gràcia	Dona	12 (4 de monitora)
Monitora 2 (Bruna)	22	Esquerra de l'Eixample	Dona	17 (5 de monitora)

PERFILS DE LES ENTREVISTES				
Monitora 3 (Judit)	19	Sants-Montjuïc	Dona	10 (1 de monitora)
Monitor 4 (Nil)	21	Sants-Montjuïc	Home	12 (4 de monitor)
Monitora 5 (Laia)	20	L'Ametlla del Vallès	Dona	16 anys (3 de monitora)

Taula 2 de Perfils de monitores entrevistades

- Eines i desenvolupament:

Els grups focals es van estructurar a partir de preguntes obertes dissenyades per generar debat i fomentar la reflexió entre iguals. Es van abordar temes com: L'ús que fan de les xarxes socials (plataformes més habituals, temps de connexió, etc.), exposició i reaccions davant de discursos d'odi o continguts polítics, percepció de l'extrema dreta i el seu llenguatge, opinions sobre el paper de l'educació, desafecció política o interès per les problemàtiques actuals.

Les entrevistes amb les monitores, per la seva banda, es van centrar en l'evolució que han detectat en el pensament dels adolescents al llarg dels últims anys, casos concrets d'exposició o reproducció de discursos d'odi, estratègies pedagògiques que fan servir per abordar temes de discriminació, igualtat i política, valoració sobre el paper de les xarxes socials en aquest procés, formació política o interès per les problemàtiques actuals.

Totes les sessions es van enregistrar en audio amb el consentiment de les participants i posteriorment es van transcriure per analitzar-ne les recurrències i discursos comuns.

6. Resultats

En aquest apartat es presenten els resultats obtinguts fins al moment de l'anàlisi de la influència dels discursos d'odi a les xarxes socials en els joves, amb l'objectiu d'identificar patrons en l'articulació del discurs reaccionari entre aquestes. De l'anàlisi realitzat a través de les entrevistes i grups focals se'n desprenen 5 tendències que es reiteren en el si d'aquests:

6.1.1. Xarxes socials i discursos d'odi

Les xarxes socials més utilitzades pels adolescents avui en dia són TikTok, Instagram i YouTube. És a través d'aquestes que reben i socialitzen discursos d'odi. En els dos Grups

Focals, van saber definir un discurs d'odi, tot i que el primer grup no va saber expressar-ho amb claredat.

Segons les joves, la manera més fàcil de transmetre aquests discursos és de forma implícita a través de vídeos d'humor, videojocs i altres temàtiques concretes. “Es camuflen. No van i comencen al mig del vídeo: “maricón!” Si estan parlant dos pues un li diu a l'altre: “bah eres un gay jajaja”, despectivament saps?” (Ona, Grup Focal 1, 15/03/2025). Els discursos d'odi passen desaparebuts i s'amaguen dins l'humor, encoberts en un vocabulari normalitzat entre youtubers, streamers i influencers. Sent aquests els referents de les joves avui en dia, aquestes ho reben com si fos humor i, més tard, acaben socialitzant amb els mateixos discursos. “Jo m'ho prenc amb humor, tipo la gràcia és no creure-t'ho.” (Martí, Grup Focal 1, 15/03/2025).

Entrevistadora: i a vosaltres se us enganxen aquest tipus de comentaris de: “moro”, “gay” a mode d'insult?

Pau: personalment no gaire, però de tant en tant se'm pot escapar un perquè al final si tothom ho està dient... (Grup Focal 1, 15/03/2025)

Les joves del Grup Focal 2 consumeixen un contingut més variat i intenten utilitzar les xarxes socials com a font d'informació política. L'ús de les xarxes socials com a única font d'informació socio-política pot ser contraproductiu, ja que molts dels comptes que intenten “informar” estan esbiaixats pels seus propis prejudicis. No es tracta de periodistes ni de gent formada en ciències socials o polítiques, que podrien donar una interpretació més professional, objectiva i fonamentada sobre la conjuntura social actual, sinó que són els mateixos influencers i youtubers que comparteixen la seva visió dels conflictes socials basant-se en una opinió pròpia i formada sobre aquests. Aquest fet resulta problemàtic perquè aquesta informació es presenta com a objectiva davant dels/es adolescents, que no tindran la capacitat crítica de qüestionar el que comparteixen els seus ídols. D'aquesta manera, els i les adolescents acaben reforçant idees normalment reaccionàries creient que són objectivitats del món i la societat que els envolta, tot sense voler contrastar la informació perquè demana un esforç addicional que no pretenen realitzar.

Entrevistadora: mireu les notícies a casa?

Pol i Rut: sí

Pol: i... les publicacions a xarxes de les notícies (Grup Focal 2, 05/04/2025)

6.1.2. Desafecció política

Al llarg del treball de camp he pogut observar com la desafecció política i el desinterès per l'entorn que envolta a les joves no han quedat en meres hipòtesis especulatives. Les joves del Grup Focal 1, senten desesperança i impotència davant la situació actual, i manifesten que les problemàtiques socio-polítiques, si no els toquen d'aprop, no els interessen.

Entrevistadora: Bueno, i vosaltres llegiu les notícies o us entereu una mica del que passa al món?

Totes: no garie...

Ona: una mica del que parlen els meus pares però...

Entrevistadora: us fa mandra?

Ona: sí

Martí: és que tampoc és algo que ens afecti. Bueno, ens afecta però no directament.

Pau: som massa joves

Matías: si passa alguna cosa a prop del meu insti o casa meva si que m'interessa una mica però... (Grup Focal 1, 15/03/2025)

El desinterès pel món que els envolta ve donat per lo poc interpel·lades que es senten quan escolten parlar de política. “Ens han fet veure que nosaltres tampoc podem decidir, el món està fet pels adults i nosaltres al final no tenim tant impacte” (Ona, Grup Focal 1, 15/03/2025). Amb aquesta frase no es refereixen a que com que no tenen 18 anys encara no tenen dret a vot i que per això no poden decidir, sinó a que porten molts anys veient com poc a poc el món es va esfondrant i com les coses empitjoren tot i que governin “els governs més progressistes de la història”. No veuen que el canvi hagi de venir de la política institucional, tot i que tampoc saben assenyalar concretament quin ha de ser el canvi ni d'on ha de venir. Aquesta desorientació també és un senyal de manca de formació política. No hi ha cap esfera de la seva vida on s'ensenyi a les joves a ser crítiques amb el sistema, ningú del seu entorn els ha ensenyat a problematitzar el món, a saber assenyalar els conflictes i molt menys a generar un contraatac. Els i les adolescents no tenen referents polítics que els interpel·lin i que els facin partíceps de la lluita social, i tot i que n'hi hagués, no ho veurien útil perquè han vist que després de dècades de lluita social, tampoc sembla que les coses hagin millorat. Lluites com el feminisme, que han estat candents al llarg dels últims anys i que han aconseguit moure la societat a nivell massiu, no han sabut donar resposta a les problemàtiques més profundes del sistema i han acabat defallint. La institucionalització de les demandes per part de moviments socials com el feminisme o sindicats com CCOO, han calmat la lluita social, fent creure que amb lleis i petites millores proposades per l'ala esquerra parlamentària ja s'ha aconseguit el que es necessitava. Marcuse i Marx (1964, 1852) assenyalen aquesta problemàtica com una eina del sistema capitalista per pal·liar la lluita i el descontentament social.

Entrevistadora: i creieu que aquest canvi ha de venir des de direcció o les joves heu de fer algo?

Rut: hem de fer algo

Sarah: [...] us sentiu amb alguna responsabilitat?

[...]

Claudia: [...] hauria de ser cosa de tots, però si la direcció no fa res... és que els alumnes és com que els hi és igual, en plan costa molt trobar gent realment que vulgui mobilitzar-se i començar un moviment com aquest, perquè la gent ja és com que li és igual tot.

Sarah:[...] aquesta desesperança juvenil. La sentiu vosaltres?

Daniela: jo no, però sí que ho noto en el meu voltant. A la meua classe veig a molt poca gent implicada en la política o que li interessa una merda. [...] No es senten amb el poder de poder canviar algo. I també, això ho parlava amb els meus pares, les típiques vagues d'institut, la majoria de gent que fa vaga no va a les manifestacions i moltes vegades fan vaga sense saber ni perquè l'estan fent saps?

(Fragment del Grup Focal 2, 05/04/2025)

Entrevistadora: Quins interessos tenen els joves avui en dia?

Paula: Mira, no ho sé, és que és molt difícil. Nosaltres ens atrapem molt fent les activitats perquè no sabem... què els interessa. Crec que a ells també els costa molt saber-ho, perquè quan els hi pregunten tampoc saben de què volen parlar [...]

Entrevistadora: Creus que hi ha una apatia generalitzada un desinterès per les coses? [...]

Paula: [...] Sí, sí, i tot el que sigui obligat en plan, crec que sí que en temps lliures o moments així potser surten com... debats, sigui el que sigui, eh. Tampoc és que sigui d'alguna cosa superintensa, però vull dir, com... Surt un debat i així els interessa, però obligar-los a fer pensar... [...] Obligar-los a pensar quan no els hi ve de gust pensar, no els interessa res, almenys a les nostres... (Fragment de l'entrevista amb la Paula, 01/05/2025)

Per altra banda, les joves del Grup Focal 2, sí que senten un neguit pel món que les envolta, però no saben com transmetre la seva inquietud per la injustícia social a les seves companyes.

6.1.3. Adolescència i referents

En els últims 10 anys (aproximadament) els i les adolescents (com a categoria natural que defineix Erikson, 1968) han mostrat un canvi notable en la manera de relacionar-se, i té a veure amb els seus referents. Per començar, els seus referents, a diferència dels de fa 10 anys, són únicament personalitats d'internet o futbolistes. D'aquesta manera, les monitores d'esplai hem deixat de ser referents clars per les joves i, per tant, podem dir que el nostre discurs té menys impacte que fa uns anys. Per altra banda, cal dir que la conjuntura era diferent,

Entrevistadora: Has vist una evolució en el perfil dels infants i adolescents al llarg dels anys?

Paula: Doncs sí, crec que sí que és molt diferent a com nosaltres érem quan teníem 16 anys o 15, crec que la figura de d'autoritat, que en aquest cas potser són les monis, sí que és el que veig com que és més diferent i el que els costa més veure aquesta figura o no sé, això i també crec que hi uns que tenen molt menys com a referents i si hi ha coses que nosaltres els hi volem explicar, doncs els hi són molt més igual, o això fan veure, o sigui, potser no però però és així com ho percebem nosaltres.

(Fragment de l'entrevista amb la Paula, 01/05/2025)

Ona: i al final aquestes persones [influencers] són els teus referents: són rics, famosos... o sigui és com una persona a admirar. Llavors, si el teu ídol, jo què sé, fa això, doncs tú potser creus: ostres jo per ser així de famós, per ser com ell he de fer això també. (Ona, Grup Focal 1, 25/03/2025)

6.1.4. Pressió social i grup d'iguals

Al llarg del treball de camp, un dels raonaments que més argumentaven tant les joves com les monitores per explicar per què les joves reproduïen discursos reaccionaris era la pressió social i la voluntat d'integració dins del seu grup d'amics. La Paula, monitora entrevistada, esmentava una qüestió que fins ara no s'havia plantejat al treball que és la qüestió del físic.

Entrevistadora: Vale. Creus que ho fan com a dinàmica d'integració?

Paula: Sí, 100%. Jo crec que sí que ho fan per això. Bueno i per inseguretats d'ells, segur.

[...]

Entrevistadora: Creus que ètnia, procedència, religió, classe, tenen com, dins d'aquesta estrella interseccional, creus que hi ha alguna cosa que diguis, ei, això modifica el fet que algú reproduïxi més o no aquests discursos?

Paula: O sigui, jo crec que sí, com els joves que m'he trobat que ho fan no és perquè formin part d'aquests col·lectius justament, però sí que com potser són els joves que per, jo què sé, pel seu físic o pel que sigui, doncs criden menys l'atenció. O sigui, com que així han de cridar l'atenció així, perquè si no l'una crida d'una altra manera.

Entrevistadora: Creus que hi ha una part important de físic?

Paula: Sí, sí, cent per cent i més amb aquestes edats. (Paula, 01/05/2025)

Descobrim, doncs, que els discursos d'odi molts cops s'utilitzen com a mecanisme de defensa de les adolescents davant les seves inseguretats i l'hostilitat entre els membres del seu mateix grup. En varies de les entrevistes, les monitores han assenyalat l'existència d'una tendència creixent entre els grups d'amics de gènere masculí que es relacionen entre ells mitjançant insults i utilitzant la violència. No és sorprenent, ja que és exactament el que veuen a les xarxes. Els seus ídols es comporten així, es relacionen així entre ells i això porta a la reproducció d'aquests comportaments per part dels nois adolescents. Tot i així resulta interessant remarcar que, encara que aquestes actituds s'han anat prorrogant al llarg del temps i des de fa dècades, semblava que s'havien dissipat en els últims 5 o 6 anys. Això pot ser perquè amb l'onada feminista dels últims anys, s'havien construït nous models de masculinitat que escapaven de la masculinitat hegemònica. Però la pèrdua de rellevància social i mediàtica del feminisme ha causat un efecte rebot que ha fet que es ridiculitzin aquest tipus de masculinitats "no hegemòniques". Relacionar-se a través d'insults i violència és un mecanisme de reforçament de la masculinitat hegemònica que molts youtubers, influencers i streamers denuncien haver perdut per culpa del feminisme.

Entrevistadora: i, o sigui, si algún cop esteu amb els vostres amics i sentiu aquests discursos o algún insult de: maricón, negro, etc. que estan molt normalitzats, vosaltres ho heu volgut criticar però heu cregut que us sentiríeu rebutjats?

Ona: sí, per por a que t'acabin insultant a tú.

[...]

Matías: si, si si totalment d'acord. I no sé, perquè estem amb els amics i diem tonteries no sé...

[...]

Pau: a ver si estan tots els teus amics allà rient tú no li diràs que pari

(Fragment del Grup Focal 1, 15/03/2025)

De la mateixa manera, la majoria de discursos d'odi que reproduïxen els joves venen emmascarats per l'humor: “També depèn de com s'ho pren l'altra persona. En plan si és amic teu potser si que [...] no ho dius en seriò ni amb motiu d'ofendre... perquè hi ha certa confiança” (Martí, Grup Focal 1, 15/03/2025). Segons les joves, normalment els vídeos on es promulguen discursos reaccionaris no tenen com a motivació principal difondre'ls, sinó que dins d'un vídeo d'una temàtica concreta com podria ser un videojoc,

6.1.5. Educació

L'educació va sortir esmentada de manera espontània en totes les entrevistes i grups focals. Per una banda, les monitores fan una comparació del que s'ensenya a l'escola i a l'esplai:

Entrevistadora: Creus que l'esplai ha passat a ser... ja no és... ha passat a un segon o tercer pla?

Paula: Sí crec que molts dels... com moltes de les coses que es treballaven abans de l'esplai i que únicament es treballaven a l'esplai ara també es treballen a l'escola, per exemple. Llavors, al no ser l'esplai l'únic... espai en què es treballa... Si treballem el mateix que treballen al col·le acaben veient l'esplai com el col·le, suposo. I llavors també els fa més mandra, com tot el que parlem els fa més mandra. No sé, jo crec que això és el que veig com a diferent.

(Fragment de l'entrevista amb la Paula, 01/05/2025)

Per altra banda, les joves presenten posicions antagòniques davant l'educació. El Grup Focal 1, format per joves de 15 i 16 anys, assegura que el que anomenem “educació en valors” o l'educació més ètica i moralista es dona i s'hauria de donar des de casa: “ Jo crec que si tens una bona educació des de petit la teva manera de pensar i la teva manera de rebre els missatges que expliquen els teus referents o els polítics serà diferent.” (Pau, Grup focal 1, 15/03/2025)

Entrevistadora: creieu que l'educació és un punt important?

Totes: sí

Matías: com t'eduquen a casa

Entrevistadora: i l'escola?

Martí: No. Al final l'escola l'únic que t'ensenya és com... les matèries. Els valors te'ls ensenyen a casa.

Totes: sí

(Fragment del Grup Focal 1, 15/03/2025)

En canvi, les joves del Grup Focal 2, de 17 i 18 anys, creuen que el canvi rau en l'educació escolar.

Daniela: i també no haver obert un llibre de batxillerat en ta vida, sobretot d'història. Perquè a segon de batxillerat estem fent el feixisme, i ja veus lo malament que ho van passar. Però al no haver-ho viscut són una generació que potser ja ho veu més lluny perquè ho van viure els nostres avis, els nostres pares ja no. Doncs potser no veiem tant de prop lo preocupant que és l'extrema dreta.

Entrevistadora: o sigui creieu que l'educació juga un paper important?

Claudia: sí, fonamental.

(Fragment del Grup Focal 2, 05/04/2025)

Cal destacar, també, que el Grup Focal 2 (on totes les entrevistades estan cursant batxillerat actualment) asseguren que existeix un biaix de pensament entre les diferents modalitats de batxillerat, exposant que els homes que cursen batxillerats científics i/o tecnològics acostumen a reproduir aquests discursos amb més freqüència:

Entrevistadora: o sigui creieu que l'educació juga un paper important?

Claudia: sí, fonamental.

Entrevistadora: però per exemple vosaltres a la vostra escola, bueno al vostre institut, teniu companys que hagueu escoltat que repeteixen aquests discursos i els reproduïen?

Totes: sí.

Claudia: però si te n'adones [...] són tios que fan el tecnològic o el científic que no tenen cap optativa de política o cap optativa social o de ciutadania. En plan que no estan gens ficats en temes així socials i són uns ignorants literalment de la vida i no saben res i opinen del que literalment no saben.

Entrevistadora: o sigui que hi ha una part que tot i fer el científic potser s'haurien de fer aquest tipus d'assignatures? Creieu que depenent del batxillerat la gent té més discursos d'odi?

Totes: sí, completament.

Rut: completament. Jo que estic al plàstic hi ha molta diferència entre, per exemple, la gent del científic i tot i...

(Fragment del Grup Focal 2, 05/04/2025)

Aquest fet, igual que la socialització entre grup d'iguals mencionada anteriorment, es pot deure a una necessitat de reafirmació de la masculinitat hegemònica. En un moment de crisi capitalista com en el que ens trobem ara, la desorientació política i la desesperança juvenil porten a creure en una nostàlgia d'un passat on tot era millor. Els joves tenien un futur laboral, l'habitatge encara era assequible, l'alimentació no era un luxe i els sous eren més dignes. A tots aquests elements els acompanyen certs valors tradicionals com la defensa de la família nuclear tradicional, el masclisme, l'antiavortisme, el rebuig cap al col·lectiu LGTBI o la conservació de la identitat nacional, entre d'altres. Com que ens trobem en un moment crític i no hi ha cap proposta revolucionària capaç de guiar aquest descontentament social cap a una revolució de la classe treballadora, els adolescents s'aferren a la idea de que hem de retornar a l'època on tot anava bé, i per tant, hem d'adoptar aquests valors tradicionals. Entre aquests valors, es troba la defensa de la família nuclear tradicional, on els rols de gènere es veien fortament remarcats i on l'home havia de defensar la seva masculinitat hegemònica.

Històricament, les tasques, gustos, preferències o feines han estat segregades per gènere, i en un moment on els homes "sentien que han perdut l'estatus de superioritat" (Daniela, Grup focal 2, 05/04/2025), necessiten reafirmar-se en el seu rol d'home hegemònic per recuperar aquest estatus. Batxillerats com el científic o el tecnològic ofereixen sortides professionals que històricament han estat realitzades per homes (enginyeries, programació, etc.), i pot ser que el que busquin sigui aferrar-se a un tipus ideal d'home hegemònic que duu a terme tasques històricament delegades als homes. Aquesta pot ser una hipòtesi de perquè els nois tendeixen a escollir batxillerats científics i/o tecnològics en comptes de batxillerats humanístics, artístics o socials.

Per altra banda, els nois semblen els més preocupats pel capital econòmic que puguin arribar a obtenir en un futur, i els que s'acostumen a creure els discursos sobre la meritocràcia i l'esforç; batxillerats com el científic o el tecnològic tenen sortides més estables i més ben pagades.

A més a més, en aquests batxillerats el currículum escolar no contempla assignatures socials o que impliquin l'aprenentatge d'història, política, societat o valors.

De la mateixa manera, el tipus d'escola/institut (públic, privat o concertat) també marca una diferència alhora de reproduir discursos d'odi i posicions reaccionàries.

Claudia: O sigui si l'escola és pública o és privada tenen diferents funcions. Per exemple, la meua escola és concertada i el batxillerat privat, però jo recordo en tota la ESO no haver tingut una xerrada ni del col·lectiu LGTBI, ni de les persones trans [...]

Rut: No és que jo és que he tingut l'experiència de concertat, privat i públic. Llavors trobo que hi ha molta diferència. Vaig estar de p3 fins a 6è a un privat i m'ensenyaven religió i poc més.

Pol: no no, les úniques xerrades que vam tenir al privat van ser de mossos d'esquadra.

Claudia: total, total.

Rut: la ESO sí que era concertat i qualsevol cosa es “banejava” molt. Recordo que a mi que m’agradaven les noies, estava amb una de la meua classe i se’m va dir “ei tú, relax”, saps? Perquè era de monjes i... i després va passar a públic i sí que vam tenir xerrades més diverses. Però tampoc se’ns va educar a cap nivell.

(Fragment del Grup Focal 2, 05/04/2025)

Les monitores entrevistades creuen que l’esplai hauria de ser un espai on fomentar l’esperit crític i on aprendre a desnaturalitzar aquest tipus de discursos mitjançant dinàmiques que motivin a infants i joves; tot i així, com que fa anys que hi ha una desmobilització política flagrant, les monitores no estan prou formades com per tenir un discurs clar contra el feixisme i la reacció actual. “Tenim molts infants i joves a l’abast i hem de saber tractar aquests temes. El problema és que l’assemblea no està gens formada [...] Podríem fer molt més. I als infants els hauríem de formar amb el que nosaltres anem aprenent al llarg dels nostres anys com a monis.” (Fragment de l’entrevista amb la Bruna, 09/05/2025). Altres monitores, han expressat la seva preocupació pel caràcter cíclic de l’esplai i pel que fa a la formació política: “[...] A mi em fa patir molt, les úniques que estem mínimament formades políticament, diguem, sou les monis de 4rt any i alguna de 3r puntual, i és que a les altres els hi és igual. [...] si no els hi toca de prop els hi és completament igual.” (Fragment de l’entrevista amb la Laia, 10/05/2025).

7. Conclusions

El treball de camp realitzat confirma i matisa les principals aportacions del marc teòric, revelant una relació estreta entre els processos de socialització juvenil a les xarxes socials, la difusió de discursos d’odi i ideologies reaccionàries i la desafecció política. De la mateixa manera, respon de manera complexa la pregunta inicial: de quina forma els discursos d’extrema dreta i de caràcter reaccionari es difonen a través de les xarxes socials i quin impacte tenen aquests en el pensament, les actituds i el comportament dels i les adolescents? En primer lloc, les aportacions d’Erikson (1963, 1968) i Feixa (2020) sobre l’adolescència com a etapa de formació identitària en un context social incert es veuen reflectides clarament en les respostes de les joves. A través dels grups focals, s’observa com les xarxes socials tenen un paper determinant en la construcció de la identitat, actuant com a espai on es busquen referents i es construeixen valors (molts d’ells a través d’un humor que encobreix discursos reaccionaris i que normalitza l’odi). El fet de que els referents predominants siguin figures digitals i no educadores o familiars, apunta directament al procés de desarrelament que descriu Bauman (2000): en una societat líquida, els adolescents cerquen seguretat en discursos simplificadors i excloents.

Tant les entrevistes com els grups focals confirmen les teories de Marx sobre l’auge de la reacció en moments de crisi capitalista, on la burgesia recorre a formes autoritàries per conservar l’ordre establert, evidenciant que una de les estratègies d’aquest capitalisme en crisi és redirigir el malestar de la classe treballadora contra falsos enemics, sovint col·lectius minoritzats, en comptes d’assenyalar les causes estructurals del malestar social. La inseguretat social, la desconfiança institucional i la desmobilització política confirmades per

les joves dels grups focals, són un exemple dels efectes d'aquesta crisi, i creen un terreny fèrtil per a la proliferació de d'aquest tipus de discursos.

La teoria de l'hegemonia cultural de Gramsci resulta fonamental per entendre com el poder no es dona de forma explícitament autoritaria com podia donar-se en un règim feixista del segle XIX, sinó que és a través del consens social i la construcció d'un "sentit comú" hegemònic que es manté l'ordre establert. D'aquesta manera, discursos disfressats d'humor, acaben calant en els marcs mentals dels i les adolescents i s'imposen com a "naturals".

Per altra banda, autors com Marcuse (1964) o Fisher (2009) expliquen com aquesta alienació estructural del sistema capitalista crea una apatia generalitzada i una sensació d'impotència col·lectiva. En el si del treball de camp, les joves han afirmat no sentir-se escoltades ni representades, veient que les seves accions no tenen impacte i que el futur que els espera empitjora dia a dia. Aquesta desesperança i la incapacitat col·lectiva d'imaginar alternatives al sistema capitalista pot derivar, com afirma Camargo (2024), en una adhesió a discursos simplificadors que ofereixen enemics fàcils i respostes immediates.

A totes les entrevistes i grups focals, l'educació s'ha defensat com a espai clau de lluita pel canvi. Algunes de les joves han perdut l'esperança per l'educació escolar, i creuen que si l'educació "moral" i "en valors" no es dona des de casa o des d'espais de lleure organitzat, aquesta no sorgirà enlloc més. Altres, creuen que l'educació escolar és el pilar del canvi, però que ha de ser decisió del professorat i direcció el quan i el com es donen aquests espais de lluita.

Pel que fa al lleure, monitores de diferents esplais han posat sobre la taula que la desafecció política i el desinterès per les problemàtiques socio-polítiques s'estén també entre la monitoria, i que si les monitores no som capaces de transmetre aquesta inquietud pel que passa al nostre entorn, les ganes de formar-nos i aprendre i la nostra postura clara davant les problemàtiques socials, les joves i infants segurament tampoc adoptaran aquestes actituds.

8. Bibliografia

Marx, K. *El 18 de brumari de Lluís Bonaparte* (1852)

Marcuse, H. (1964). *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Boston: Beacon Press

Gramsci, A. (2000). *Quaderns de presó* (V. G. Santucci, Ed.; J. M. Casas, Trad.)

Fisher, M. (2018). *Realismo capitalista: ¿No hay alternativa?* (C. Iglesias, Trad.). Caja Negra.

Bauman, Z. (2013). *Liquid Modernity*. Polity Press.

Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* (2nd ed.). W. W. Norton & Company.

Erikson, E. H. (1968). *Youth: Change and challenge*. Basic Books

- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. W. W. Norton & Company.
- Feixa Pàmpols, C. (2020). *Identidad, juventud y crisis: el concepto de crisis en las teorías sobre la juventud*. RES. Revista Española de Sociología, 29(Extra 3), 11–26.
- Sabogal Tamayo, J. (2015). *El modo de producción capitalista, su actual crisis sistémica y una alternativa posible*. Sociedad y Economía, (28), 75–94.
http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1657-63572015000100005
- Maly, I. (2019). *New Right Metapolitics and the Algorithmic Activism of Schild & Vrienden*. Social Media + Society, 5(2), 1–14.
- Traverso, E. (2019). *The New Faces of Fascism: Populism and the Far Right*. Verso Books.
- Camargo, L. (2024). *Trumpismo discursivo*. Verbum.
- Polanyi, K. 2016, *La gran transformación*, Barcelona, Virus, 389.
- Suler, J. (2004). *The psychology of the Internet*. Cambridge University Press.
- Tsugawa, S., & Ohsaki, H. (2015). *Emotional dynamics of social media: A case study of Twitter in the 2011 Tōhoku Earthquake*. Journal of Computer-Mediated Communication, 20(3), 366–381. <https://doi.org/10.1111/jcc4.12113>
- Ferrara, E., Varol, O., Chan, E. K., & Yang, Z. (2016). *The rise of social bots*. Communications of the ACM, 59(7), 96–104. <https://doi.org/10.1145/2948733>
- Nagle, A. (2017). *Kill All Normies: Online Culture Wars from 4chan and Tumblr to Trump and the Alt-Right*. Zero Books.
- Livingstone, S., & Helsper, E. J. (2007). *Gradations in digital inclusion: Children, young people and the digital divide*. New Media & Society, 9(4), 671–696.
- Ebner, J. (2020). *Going Dark: The Secret Social Lives of Extremists*. Bloomsbury Publishing.
- Paxton, R. O. (2004). *The Anatomy of Fascism*. Vintage Books.
- Mudde, C. (2019). *The far right today*. Polity Press.
- Fielitz, M., & Marcks, H. (2019). *Digital hate: The role of social media in far-right radicalization*. Political Studies Review.
- Forti, S. (2021). *Extrema derecha 2.0: Qué es y cómo combatirla*. Siglo XXI Editores..
- Sunstein, C. R. (2017). *#Republic: Divided democracy in the age of social media*. Princeton University Press.

Lewis, R. (2018). *The globalization of hate: The integration of the extreme right into the mainstream*. Routledge

Betz, H.-G., & Meret, S. (2020). *The radical right and populism*. Routledge.

Davey, J., & Ebner, J. (2019). *The new online ecosystem of the far-right*. Institute for Strategic Dialogue.

Ferreira, C. (2021). *The Spanish far-right and gender discourse: An analysis of VOX's ideology*. Journal of Political Ideologies.

Fielitz, M., & Marcks, H. (2019). *Digital hate: The role of social media in far-right radicalization*. Political Studies Review.

Hameleers, M. (2021). *Populist disinformation: A conceptual model and empirical analysis*. Mass Communication and Society.

Noury, A., & Roland, G. (2020). *Identity politics and the rise of populism: Theory and evidence*. Annual Review of Political Science.

Wodak, R. (2015). *The politics of fear: What right-wing populist discourses mean*. SAGE

Costumero, X. G., & Roldán, C. (2024). Transformación digital, feminismo y antifeminismo en el tercer entorno. *Enraonar An International Journal Of Theoretical And Practical Reason*, 73, 35-55. <https://doi.org/10.5565/rev/enraonar.1585>

Connell, R.W., & Messerschmidt, J.W. (2005). "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept." *Gender & Society*, 19(6), 829–859.

Benedicto, J., & Calvo-Sotelo, M. L. M. (2005). La construcción de los imaginarios colectivos sobre jóvenes, participación y política en España. *Revista de Estudios de Juventud*, 110, 83-103. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5641904>

Galais, C. (2012). ¿Cada vez más apáticos? El desinterés político juvenil en España en perspectiva comparada. *Revista Internacional de Sociología*, 70(1), 107-127. <https://doi.org/10.3989/ris.2011.05.07>

Morán, M. L., & Benedicto, J. (2016). Los jóvenes españoles entre la indignación y la desafección política: Una interpretación desde las identidades ciudadanas. *Última Década*, 24(44), 11-38. <https://doi.org/10.4067/s0718-22362016000100002>

Ramírez, J. H. B., Mata, H. S., Malo, E. V., & Paredes, V. V. (2023). La participación de los jóvenes en redes sociales y su efecto en la desafección política. *Justicia*, 28(43), 205-216. <https://doi.org/10.17081/just.28.43.6659>

Connell, R.W., & Messerschmidt, J.W. (2005). "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept." *Gender & Society*, 19(6), 829–859.

Jia, Y., & Schumann, S. (2025). *Tackling hate speech online: The effect of counter-speech on subsequent bystander behavioral intentions*. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 19(1), Article 4. <https://doi.org/10.5817/CP2025-1-4>